

Συμβολή στην ιστοριοδογματική διερεύνηση τῆς παύλειας ἐκκλησιολογίας στὴ βάση τοῦ Ἐφεσ. 1, 22-23

Σεβ. Μητροπολίτου Μεσσηνίας
κ. Χρυσοστόμου (Σαββάτου)*

1. Μελετώντας τὶς περιγραφικὲς ἀναφορὲς περὶ Ἐκκλησίας στὸν ἀπόστολο Παῦλο, διακρίνουμε τὴ χαρακτηριστικὴ διατύπωση «σῶμα Χριστοῦ», ἡ ὁποία παραπέμπει μὲ κάθε θεολογικὴ συνέπεια στὶς βιβλικὲς προϋποθέσεις τῆς σκέψης του. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς διατύπωσης αὐτῆς στὶς ἐπιστολὲς τοῦ πρὸς Ῥωμαίους¹, Ἀ΄ Κορινθίους², Ἐφεσίου³ καὶ Κολοσσαεῖς⁴ καὶ συμπληρωματικὰ στὶς ἐπιστολὲς πρὸς Ῥωμαίους⁵, Ἀ΄ Κορινθίους⁶, Γαλάτας⁷, Ἐφεσίου⁸ καὶ Κολοσσαεῖς⁹, ὅπου ἡ συγκεκριμένη διατύπωση περιγράφει μίαν ἐμπειρικὴ

* Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος (Σαββάτος) εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. 12, 5, 48.

2. 6, 15-20· 10, 16-17· 12, 4-31.

3. 1, 20-23· 2, 11-22· 4, 1-16, 25, 30· 5, 22-32· 12, 16.

4. 1, 13-29· 2, 6-19.

5. 5, 12-21· 6, 1-7.

6. 11, 3-4· 15, 20-23.

7. 3, 27-29.

8. 1, 3-14, 16-19.

9. 3, 9-17. Th. Soiron, *Die Kirche als der Leib Christi. Nach der Lehre des hl. Paulus exegetisch, systematisch und in der theologischen wie praktischen Bedeutung dargestellt*, Patmos-Verl., Düsseldorf 1951, σσ. 53-171. Εἰδικώτερα γιὰ τὴν ἐκκλησιολογία τοῦ ἀπ. Παύλου βλ. T. Schmidt, *Der Leib Christi (Σῶμα Χριστοῦ). Eine Untersuchung zum urchristlichen Gemeindegedanken*, Deichert (Werner-Scholil), Leipzig 1919· A. E. J. Rawlinson, "Corpus Christi", in: G. K. Bell and A. Deismann (eds.), *Mysterium Christi*, Longmans, London 1930, σσ. 225-244· J. A. T. Robinson, *The Body: A Study in Pauline Theology*, SCM Press, Chicago – London 1952· P. L. Malevez s.j., «L' Eglise, corpus du Christ: sens et provenance

κατάσταση¹⁰, εκφράζει απόλυτα ένα εκκλησιολογικό περιεχόμενο και δέν αναφέρεται στη φύση του προσωπικού σώματος του Χριστού.

Ἡ πρωτότυπη αὐτὴ σύλληψη περιγραφῆς καὶ ἔκφρασης τῆς Ἐκκλησίας ὡς «σώματος Χριστοῦ» εἰσάγει κάτι τὸ νέο στὸ καινοδιαθηκικὸ βιβλικὸ περιβάλλον καὶ γι' αὐτὸ εἶναι θέμα «μειζονος σημασίας καὶ ἐξετάσεως»¹¹, ὄχι μόνο γιὰ τὴ βιβλικὴ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστοριοδογματικὴ ἔρευνα.

Ἡ κατανόηση λοιπὸν τῆς διατύπωσης «σῶμα Χριστοῦ» καὶ ὁ συσχετισμὸς τῆς πρὸς τὸ ἐκκλησιολογικὸ τῆς περιεχόμενο ἀπαιτεῖ μία ἱστοριοδογματικὴ θεώρηση καὶ διερεύνηση προκειμένου νὰ προσδιορίσουμε τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου «σῶμα», νὰ ὁδηγηθοῦμε στὸν τρόπο κατανόησης τῆς χρήσης του ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο καὶ στὴ συνέχεια

de l'expression chez saint Paul», *Recherches de Sciences Religieuses* 32 (1944), σσ. 27-94· E. Percy, *Der Leib Christi (Σῶμα Χριστοῦ) in den paulinischen Homologumena und Antilegomena*, G. W. K. Gleerup, O. Harrassowitz, Lund – Leipzig 1942· S. Hanson, *The Unity of the Church in the New Testament: Colossians and Ephesians*, [Acta Seminarii Neotestamentici Upsaliensis 14], Almqvist & Wiksell, Uppsala 1946· L. Cerfaux, *La théologie de l'Église suivant Saint Paul*, [Collection «Unam sanctam» 54], Éditions du Cerf, Paris 1965· A. Wikenhauser, *Die Kirche als der mystische Leib Christi nach dem Apostel Paulus*, Aschendorff, Münster in Westfalen 1937· Ἀθανάσιος Γιέφτις (πρ. ἐπισκ. Ἑρζεγοβίνης), *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου κατὰ τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1984· E. Best, *One Body in Christ*, S.P.C.K., London 1955· W. Goussens, *L'Église, corps du Christ d'après saint Paul. Étude de théologie biblique*, Librairie Lecoffre, J. Gabalda et Cie, Éditeurs, Paris 1949· St. Jaki, *Les tendances nouvelles de l'ecclésiologie*, Herder, Rome 1957· Θ. Ἰωαννίδης, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς «σῶμα» Χριστοῦ στὶς Ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου», στό: Κ. Μπελέζος (ἐπιμ.), *Τιμητικὸς τόμος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ε.Κ.Π.Α. γιὰ τὴν τριακονταετὴ διακονία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου Α'*, ἐκδ. ἄλτερ ἔγκο MME A.E., Ἀθήνα 2021, σσ. 489-504.

10. Ἡ ἀποφυγὴ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐνὸς συγκεκριμένου ὀρίσμου περὶ τοῦ «τί εἶναι ἡ Ἐκκλησία» καὶ ἡ υἱοθέτηση μιᾶς περιγραφικῆς διατύπωσης τοῦ ἐκκλησιολογικοῦ γεγονότος μέσα ἀπὸ εἰκόνες ἐπιβεβαιώνει ὅτι κάθε ὅρος, εἰκόνα, ἔκφραση ἢ διατύπωση χρησιμοποιεῖται περιγραφικὰ καὶ μόνο πρὸς ἔκφραση μιᾶς κατάστασης ἢ μιᾶς ἐμπειρίας καὶ ὄχι ὑπὸ τὴν ἀποκλειστικὴν χρῆσιν γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς οὐσίας, τῆς φύσεως ἢ τῆς ταυτότητος τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὴ χρῆσιν καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἔκφρασης «σῶμα Χριστοῦ» βλ. Ἰω. Καρμίρης, «Σῶμα Χριστοῦ, ὃ ἐστὶν ἡ Ἐκκλησία», *Ἐκκλησία* ΛΘ', 15-16 (1962), σ. 334· Ὁ ἴδιος, *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία (Δογματικῆς Τμημα Ε')*, Ἀθήνα 1973, σσ. 11-18 καὶ 171-178.

11. Βλ. Β. Τσάκωνας, *Υπόμνημα εἰς τὴν Κολοσσαεὺς Ἐπιστολὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Εἰσαγωγή-Κείμενον-Ἑρμηνεία)*, Ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 34.

στήν περιγραφή τῆς ἐκκλησιολογικῆς ἐμπειρίας καὶ μάλιστα μὲ ὅρους μιᾶς κοινότητος¹², τοῦ «σώματος Χριστοῦ»¹³.

Ὁ ὅρος «σῶμα Χριστοῦ», ὡς ἔκφραση ἀποκλειστικᾶ παύλεια¹⁴, ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες διατυπώσεις στὸ λεξιλόγιο τοῦ ἀπ. Παύλου, μὲ τὴν ὁποίαν ἐκφράζει ἀφ' ἑνὸς τὴ θρησκευτικὴ του ἐμπειρία¹⁵ καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴ διαφοροποίησή του ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀνθρωπολογικὴ θεώρηση τοῦ ὅρου «σῶμα»¹⁶. Ὁ ὅρος «σῶμα» φαίνεται ὅτι ἐκφράζει καλύτερα κατὰ τὸν ἀπ. Παῦλο τὴ σχέση μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ὡς «σώματος Χριστοῦ»¹⁷ ἔναντι τοῦ ὅρου «σάρξ», μὲ τὸν ὁποῖον περιγράφεται περισσότερο τὸ ἀνθρωπολογικὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ ὅρος «σῶμα» χαρακτηρίζεται ὡς «ιδίου εἶδους» ἔκφραση, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι στήν ἰουδαϊκὴ παράδοση ὁ ὅρος «σῶμα» δὲν ἐκφράζει ἓνα μέρος τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ τὸν ὅλον ἄνθρωπο.

Ὑπ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις ἡ οὐσιαστικὴ σημασία τῆς συγκεκριμένης διατύπωσης ἀποδίδεται μὲ τὴ λέξη «Χριστοῦ», μὲ τὴν ὁποίαν δὲν προσδιορίζεται τὸ σῶμα τῶν πιστῶν (*coetus fidelium*) ἀλλὰ ἡ Ἐκκλησία ὡς «σῶμα Χριστοῦ» (*corpus Christi*)¹⁸, μία διάκριση πολὺ σημαντικὴ, γιὰτὶ δηλώνεται ἀφ' ἑνὸς ἡ διαφοροποίησή τοῦ «σώματος Χριστοῦ»

12. Ἰωάννης Ζηζιούλας, Μητρ. Περγάμου, *Ἔργα Α' Ἐκκλησιολογικὰ μελετήματα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2016, σ. 178.

13. Π. Βασιλειάδης, «Σύγχρονες προσεγγίσεις τῆς παύλειας θεολογίας», στό: Κ. Μπελέζος, *Ἀπόστολος Παῦλος καὶ Κόρινθος. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Κόρινθος, 23-25 Σεπτεμβρίου 2007)*, τόμ. Α', ἐκδ. Ψυχογιός, Ἀθήνα 2009, σ. 293.

14. Βλ. J. M. O'Connor, "Tradition and redaction in Col. 1, 15-20", *Revue Biblique* 102, 2 (1995), σσ. 231-241. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ «σώματος» στὸν ἀπ. Παῦλο βλ. Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Ἡ Ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 72 (1989), σσ. 789-793· Χαρ. Ἀτματζίδης, *Ἀπὸ τῆ βιβλικῆς ἔρευνα στὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Συνοπτικὴ Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, τόμ. Α', ἐκδ. Π. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 149-151.

15. Π. Βασιλειάδης, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 293.

16. Στ. Γιαγκάζογλου, «Τὸ βιβλικὸ πλαίσιο τῆς συνάντησης Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ», στό: Στ. Γιαγκάζογλου, *Στὸ μεταίχμιο τῆς Θεολογίας. Δοκίμια γιὰ τὸν διάλογο θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2018, σ. 39.

17. Α' Κορ. 12, 12-17.

18. Βλ. Ἰωάννης Ζηζιούλας, Μητρ. Περγάμου, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῷ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐκδ. Γρηγόρης, Ἀθήναι 2012, σ. 45· Ἀθανάσιος Γιέφτις, (πρ. ἐπίσκοπος Ἐρζεγοβίνης), *Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 95.

ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ ἀντίληψη περὶ συναγωγῆς (qachal)¹⁹ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ σύναξιν τοῦ «λαοῦ τοῦ Θεοῦ»²⁰, στὴν ὁποία τελεῖται ἡ Εὐχαριστία²¹.

Ὁ ὅρος «σῶμα» στὸν ἀπ. Παῦλο καὶ στὴ συγκεκριμένη ἐκκλησιολογικὴ του συνάφεια δὲν μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ ἐπίσης μὲ ἓνα ἀπλὸ φυσικὸ, ἀπρόσωπο σῶμα μὲ ἀνθρωπολογικὲς διαστάσεις μόνον²². αὐτὴ εἶναι μία ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη²³. Στὸν ἀπ. Παῦλο ὁ ὅρος «σῶμα» διαφοροποιεῖται ἄμεσα ἀπὸ τὴν παραπάνω θεώρησή του κυρίως μὲ τὴ χρῆσιν τῆς γενικῆς «Χριστοῦ», ἐνῶ λαμβάνει καὶ διαφορετικὸ περιεχόμενο ὡς πρὸς τὸ βαθύτερο νόημά του.

Τί σημαίνει κατ' ἀρχὰς αὐτὴ ἡ σύζευξιν τῶν δύο ὁρων, «σῶμα» καὶ «Χριστοῦ» στὴ σκέψιν τοῦ ἀπ. Παύλου;

Ἡ σύζευξιν τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν περιγράφει μία σχέση μοναδική: τὴ σχέση τῶν μελῶν ἐνὸς σώματος μεταξύ τους ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Χριστόν. Ἡ σύζευξιν αὐτὴ ἀποτελεῖ μία σχέση συγκεκριμένη καὶ πραγματικὴ, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μὲ ἓναν συγκεκριμένο τρόπο, τὸν κοινοτικὸ-εὐχαριστιακόν.

Ἡ ἑκφραση λοιπὸν «σῶμα Χριστοῦ» εἶναι μία περιγραφικὴ εἰκόνα μὲ τὴν ὁποίαν «σημαίνεται» μία σχέση πραγματικὴ μεταξύ ὅλων ἐκείνων ποὺ ἀποτελοῦν τὰ μέλη ἐνὸς συγκεκριμένου σώματος²⁴, πρὸς ἄλληλα, ὡς «ἀλλήλων μέλη»²⁵, καὶ ἡ ὁποία νοηματοδοτεῖται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἀπὸ τὴν σχέση τῶν μελῶν μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Αὐτὸς ὁ εἰκονισμὸς τῆς σχέσεως τῶν μελῶν μεταξύ τους καὶ πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἀπετέλεσε τὴ βάση στὴ σκέψιν τοῦ ἀπ. Παύλου ὥστε νὰ ταυτισθεῖ ἡ σχέση αὐτὴ μὲ τὴν Ἐκκλησίαν· γι' αὐτὸ καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς «σῶμα Χριστοῦ» δὲν προσδιορίζεται μόνον ἀπὸ τοὺς πιστοὺς ἀλλὰ καὶ ὡς μία σχέση τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ μέλη τοῦ «σώματός» Του. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περιγραφὴ τοῦ Ὁριγένους, ὅτι ὁ Χριστὸς ὡς Υἱὸς τοῦ

19. Ἰακώβ. 2, 2· Ἐφεσ. 1, 22 κ.έ.

20. Α' Κορ. 11, 28.

21. Πρβλ. Σ. Ἀγουρίδης, *Χριστός-Παῦλος*, Ἀθήνα 1977, σ. 136 κ.έ.

22. Πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Α' Κορινθίους*, Ὁμιλία ΚΣΤ', 3, PG 61, 215-216· J. Robinson, *The Body. A Study in Pauline Theology*, ἐνθ' ἄνωπ.

23. Πρβλ. Β. Ἰωαννίδης, «Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον», *Εὐχαριστήριον. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ 45ετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως καὶ τῇ 35ετηρίδι τακτικῆς καθηγεσίας Καθηγητοῦ Ἀμίκα Σ. Ἀλιβιζάτου*, Ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 179.

24. Α' Κορ. 12, 2.

25. Ρωμ. 12, 2.

Θεοῦ συναντᾶται μέσα στὴν κοινότητα καὶ δὲν ζεῖ παρὰ μόνο ἐν μέσῳ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι βρίσκονται ἐνωμένοι μαζί του καὶ μεταξὺ τους²⁶.

Ἀπὸ τοὺς Στωικούς λοιπὸν τῆς ἐποχῆς του, ὁ ἅπ. Παῦλος ἀντλεῖ τὴν περιγραφικὴ εἰκόνα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, τὴν ὁποῖαν συσχετίζει πρὸς τὴ γενικὴ «Χριστοῦ»²⁷, προκειμένου νὰ διατυπώσῃ μία νέα ἐμπειρικὴ κατάσταση σχέσεως, ἡ ὁποία εἰκονίζεται μὲ τὴν εὐχαριστιακὴ κοινωνία²⁸, ἐνῶ τὸ προσδιοριστικὸ τῆς σχέσεως αὐτῆς εἶναι πλέον τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καὶ ὄχι μόνο ὁ ὅρος «σῶμα». Τὴ σημασία αὐτῆς τῆς σχέσεως τοῦ «σώματος» καὶ τοῦ Χριστοῦ περιγράφει ἐπακριβῶς ὁ ἅπ. Παῦλος ὅταν χρησιμοποιοῖ καὶ ἄλλες ἐκφράσεις, ὅπως ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι «κεφαλὴ» τοῦ «σώματος» ἢ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ «πλήρωμα» τοῦ «σώματος τοῦ Χριστοῦ», τὸ ὁποῖον ταυτίζει πρὸς αὐτὴν τὴν Ἐκκλησίαν²⁹.

Μὲ ποιὸν τρόπο ὅμως ὁ ἅπ. Παῦλος ὁδηγεῖται στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐκφράσεως «σῶμα Χριστοῦ» μὲ τὸ συγκεκριμένο ἐκκλησιολογικὸ περιεχόμενο;

2. Ὁ ἅπ. Παῦλος ἂν καὶ ἀντλεῖ τὸν ὅρο «σῶμα» ἀπὸ τὴ στωικὴ φιλοσοφία³⁰, ἐν τούτοις τὸν νοηματοδοτεῖ³¹ μὲ τὴν ἰουδαϊκὴ ἀντίληψη τῆς ὁλότητας καὶ τοῦ ἀποδίδει ἓνα ἰδιάζον χαρακτηριστικὸ, ὅπως αὐτὸ περιγράφεται στὸ Α΄ Κορ. 10, 17 καὶ 12, 13. Μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ προσέγγιση ὁ ὅρος «σῶμα» πλέον δὲν ἐκφράζει ἀπλῶς τὴν ἀθροιστικὴ

26. Ὁριγένους, *Εἰς τὸν Ματθαῖον* 14, 1, PG 13, 1188· Βλ. Fr. Amiot – Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Σῶμα Χριστοῦ», *Λεξικὸ Βιβλικῆς Θεολογίας* (*Vocabulaire de Théologie Biblique*, Paris 1971), μετάφρ. ὑπὸ τὴν ἐποπτεία Σ. Ἀγουρίδη, Στ. Βαρτανιάν κ.ἄ., ἐκδ. Βιβλικὸ Κέντρον «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθήνα ³1980, σ. 927.

27. Α΄ Κορ. 12, 13, 27.

28. Α΄ Κορ. 10, 17.

29. *Ἐφес.* 1, 23. Γιὰ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὅρου «Ἐκκλησία» βλ. K. L. Schmidt, *The Church*, Adam & Charles Black, London 1950, σ. 57 κ.έ.· J. Y. Cambell, "The origin and meaning of the Christian use of the word ΕΚΚΛΗΣΙΑ", *Journal of Theological Studies* 49, 195-196 (1948), σ. 130 ἐξ.· L. Cerfaux, *La Théologie de l'Église suivant saint Paul*, Éditions du Cerf, Paris 1948· Π. Ν. Τρεμπέλας, *Δογματικὴ*, τόμ. 2, Ἀδελφότης Θεολόγων Ὁ Σωτήρ, Ἀθήνα 1978, σ. 318 ἐξ.· Ἰω. Καρμίρης, *Ἡ περὶ Ἐκκλησίας Ὁρθόδοξος δογματικὴ διδασκαλία*, [Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ὁρησκευτικῆς καὶ Ἠθικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, τ. Ε', σσ. 465-519], Ἀθήνα 1964, σ. 3· Ἰω. Ζηζιούλας, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 29 κ.έ.

30. Βλ. P. L. Malevez s.j., «L' Église, corps du Christ: sens et provenance de l' expression chez Saint Paul», ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 33, 83 κ.έ. καὶ 92.

31. Πρβλ. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Πρὸς Ἐφεσίους*. Ὁμιλία XI, 1, PG 62, 81.

ολότητα καὶ πληρότητα τῶν μελῶν, ἢ ὅποια ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ συγκόλληση τῶν διαφόρων μελῶν, ὅπως στοὺς Στωϊκοὺς, ἀλλὰ τὴν ἰδιαίτερη σχέση τῶν μελῶν μὲ τὸν Χριστὸ καὶ μεταξύ τους, ὅπου τὸ κάθε μέλος διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἄλλο χωρὶς νὰ ὁμογενοποιεῖται³².

Ὑπ’ αὐτὴν τὴν προοπτική, ὁ ὅρος «σῶμα» μὲ τὴ γενική «Χριστοῦ» ταυτίζεται μὲ τὴν Ἐκκλησία, ἀφοῦ ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία τυγχάνουν ἐκκλησιολογικὰ ἀλληλένδετα³³, ἐνῶ μὲ τὴ διατύπωση «σῶμα Χριστοῦ» ὑπογραμίζεται ἡ σχέση ἐνότητας καὶ κοινωνίας ὑπὸ τὸν ἰδιότυπο τρόπο μιᾶς σχέσεως τῶν πολλῶν μεταξύ καὶ μὲ τὸν Ἑνα³⁴, τὸν Χριστόν, εἰς «ἐν σῶμα».

Τὴ διάκριση αὐτὴ μεταξύ τοῦ κοσμικοῦ σώματος τῶν Στωϊκῶν³⁵ καὶ τοῦ «σώματος Χριστοῦ», τὴν ἐπισημαίνει ἐμφαντικώτατα ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὅταν τονίζει ὅτι τὸ «σῶμα Χριστοῦ» καθορίζεται ὄχι ἀπὸ τὴν σχέση τῶν μελῶν μεταξύ τους μόνον, ὅπως στοὺς Στωϊκοὺς³⁶, ἀλλὰ πρῶτιστα καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν σχέση τους μὲ τὸν Χριστό³⁷. Ἡ ἔκφραση λοιπὸν «σῶμα Χριστοῦ» προσδιορίζει μίαν ὄντολογικὴν σχέση γιατί ἀπλῶς δὲν θεωρεῖται ὡς ἓνας ἐξωτερικὸς σύνδεσμος τῶν μελῶν μεταξύ τους ἀλλὰ ὡς μίαν σχέση ἐνότητας ἀπόλυτης, πλήρους καὶ χωρὶς κάποιο «κενόν», ἀφοῦ ὁ Χριστὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁ Ὅποῖος «πάντα ἔνωσιν ἐμφαίνει καὶ οὐδὲν μέσον κενὸν ἀφήσιν εἶναι, οὐδὲ τὸ μικρότερον»³⁸. Ἡ σημασία

32. Βλ. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς τὸν Ψαλμὸν 5, 2*, PG 55, 62-63· *Κατήχησις 1*, 12-13, SCh 50, σ. 115· *Εἰς Ἑβραίους*, Ὁμιλία 38, 7, PG 63, 202. Πρβλ. E. Lohse, *Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, μετάφρ. Σ. Ἀγουρίδης, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2002, σ. 149.

33. Χρ. Βούλγαρης, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 174.

34. *Α΄ Κορ.* 10, 17.

35. Βλ. A. Wikenhauser, *Die Kirche als der mystische Leib nach dem Apostel Paulus*, ἐνθ’ ἄνωτ., σσ. 130-143 καὶ J. Dupont, *Gnosis. La connaissance religieuse dans les épîtres de Saint Paul*, Nauwelaerts – Gabalda, Louvain et Paris 1949, σσ. 435-438.

36. Βλ. P. Benoit, «Corps, Tête et Plérôme dans les Épîtres de la Captivité», *Revue Biblique* 63, 1 (1956), σσ. 5, 11, 14· Ἰω. Καραβιδόπουλος, *Ἀποστόλου Παύλου Ἐπιστολὲς πρὸς Ἑφεσίου, Φιλιππησίου, Κολοσσαεῖς, Φιλήμονα*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 106-107.

37. Πρβλ. *Α΄ Κορ.* 12, 12-30· *Ρωμ.* 12, 4-5· Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς Ψαλμὸν 44*, 10, PG 55, 199.

38. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς Α΄ Κορινθίους*, Ὁμιλία 8, 4, PG 61, 73.

αυτῆς τῆς ἐπισήμανσης ὡς εἰδοποιῶν διαφορὰς μεταξὺ τῆς ἀθροιστικῆς ἀπρόσωπης ἐνότητος τῶν μελῶν τοῦ κοσμικοῦ σώματος τῶν Στωικῶν καὶ τῶν μελῶν τοῦ «σώματος Χριστοῦ» ὑπονοεῖται καὶ ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο, ὅταν ὁμιλεῖ γιὰ τὴ χορηγία τῶν χαρισμάτων κατ' ἀναλογίαν καὶ ἐν τῷ μέτρῳ τῆς ἐνὸς ἐκάστου μέλους αὐξήσεως³⁹. Τὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τῆς συγκεκριμένης ἐνότητος τῶν μελῶν τοῦ «σώματος Χριστοῦ» εἶναι ὅτι ἡ ἐνότητα αὐτὴ δὲν συνεπάγεται στατικότητα ἀλλὰ δυναμικότητα καὶ ζωτικότητα⁴⁰, ἔστω καὶ ἂν οἱ ιδιότητες αὐτὲς ἀναφέρονται καὶ στὴ σκέψη τῶν Στωικῶν⁴¹.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω θεώρηση ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῆς σκέψεως τοῦ ἀπ. Παύλου καὶ τῶν Στωικῶν συγκεκριμενοποιεῖται τόσο ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς «μετ' ἀλλήλων» σχέσεως τῶν μελῶν τοῦ «σώματος» τοῦ Χριστοῦ καὶ πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ διατήρηση τῆς διάκρισης τῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα συμμετέχουν σὲ αὐτὴν τὴ σχέση. Αὐτὴ ἡ σχέση «ἐν Χριστῷ» ὡς ἐνότητα ἀποτελεῖ ἀκόμη μία εἰδοποιὴ διαφορὰ ὡς πρὸς τὴ διάκριση τῆς κοσμικῆς καὶ φυσικῆς ἐνότητος τῆς στωικῆς φιλοσοφίας, ἐπεὶ γιὰ τοὺς Στωικοὺς ἡ ἐνότητα ὁδηγεῖ σὲ μία ὁμογενοποίηση⁴² χωρὶς διακρίσεις, ἐνῶ ἡ ὑφιστάμενη διάκριση τῶν μελῶν τοῦ σώματος κατὰ τὴν ἀντίληψή τους δὲν μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει σὲ ἐνότητα καὶ κοινωνία διακρινομένων μελῶν.

Ἡ συγκεκριμένη λοιπὸν «ἐν Χριστῷ» σχέση ἐκφράζεται στό «σῶμα Χριστοῦ»⁴³ καὶ δομεῖται στὴν κοινωνία τῶν μελῶν μεταξὺ τους μὲ τὸν

39. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἐφεσίους*, Ὁμιλία 11, 3, PG 62, 84.

40. Βλ. Κλήμεντος Ρώμης, *Κορινθίους Β'*, 14, 2, ΒΕΠΕΣ 1, 45: «Ἐκκλησία ζῶσα, σῶμά ἐστι Χριστοῦ».

41. Βλ. P. Benoit, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 8, ὑποσημ. 2.

42. Ἐφεσ. 4, 15-16. Πρβλ. Ἰω. Καραβιδόπουλος, *Εἰσαγωγή στὴν Καινὴ Διαθήκη*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 265.

43. Πρβλ. Κλήμεντος Ρώμης, *Πρὸς Κορινθίους Β'*, 14, 2, ΒΕΠΕΣ 1, 45, 6-20· Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Σμυρναίους* 1, 2, ΒΕΠΕΣ 2, 280, 8-9· Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς Ζ'*, 14, PG 9, 521· Ὠριγένης, *Κατὰ Κέλσου* 6, 79, PG 11, 1417· Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ Λόγου* 21, PG 26, 1021· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 32, 10, PG 36, 185· Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐξήγησις εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, λόγος 8, PG 44, 949· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἐφεσίους*, Ὁμιλία Ι, 1, PG 62, 75· Θεοδώρου Μοφουεστίας, *Εἰς Ἐφεσίους* 5, 23, PG 66, 920· Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς Ἰωάννην* 7, 39, PG 73, 753· Οἰκουμενίου Τρίκκης, *Εἰς Ἐφεσίους* 4, 16, PG 118, 1221· Νικολάου Καβάσιλα, *Ερμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας* 1, PG 150, 505.

Χριστό καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα⁴⁴, τὸ Ὅποιο εἶναι καὶ Αὐτὸ μοναδικό⁴⁵, ὅπως καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ⁴⁶.

Τὰ μέλη (οἱ πολλοί) εἶναι ἐνωμένα μεταξύ τους καὶ συγχρόνως μετὰ τὸν Ἔνα, τὸν Χριστό⁴⁷. Αὐτὴ ἡ ἐνότητα ἔχει ὡς κέντρο τὸν Χριστό καὶ ἐπιτυγχάνεται μετὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, τὸ Ὅποιο ἐνεργεῖ, δομεῖ καὶ ρυθμίζει αὐτὴν τὴν ἐνότητα σχέσης καὶ κοινωνίας⁴⁸. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου Ῥωμ. 12, 4-5, ὑπὸ τὸ φῶς καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς Α΄ Κορ. 12, 12-18, ἐπιβεβαιώνει ἄριστα τὴ συμβολὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ γεγονὸς τῆς σχέσης ἐνότητας καὶ κοινωνίας τοῦ «σώματος Χριστοῦ», ὡς σχέση τοῦ Ἐνὸς καὶ τῶν πολλῶν, ὡς ἐνότητα καὶ διάκριση «ἐν Χριστῷ» καὶ «ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ», γι' αὐτὸ καὶ ἡ σχέση αὐτῆς ἐνότητας, κοινωνίας καὶ Ἐκκλησίας εἶναι μία σχέση ταυτότητας⁴⁹, ἀφοῦ «ταῦτα πάντα ἔνωσιν ἐμφαίνουσιν καὶ οὐδὲν κενὸν ἀφήσιν εἶναι, οὐδὲ τὸ μικρότερον»⁵⁰, ἐνῶ δὲν ἀναιρεῖται οὔτε ἡ «κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»⁵¹, οὔτε καὶ ἡ χριστοκεντρικότητα τοῦ

44. Β΄ Κορ. 13, 13· Ῥωμ. 6, 3.

45. Α΄ Κορ. 10, 13.

46. E. Percy, *Der Leib Christi* (Σῶμα Χριστοῦ), ἐνθ' ἄνωτ., σ. 5· L. Cerfaux, *La théologie de l'Église suivant Saint Paul*, [Collection «Unam sanctam» 54], ὁ.π., σ. 206, ὑποσ. 2· S. Hanson, *The Unite of the Church in the New Testament*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 81.

47. Γαλ. 3, 27-28.

48. Γ. Φλωρόφσκυ, *Τὸ Σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ. Μία Ὁρθόδοξος Ἑρμηνεία τῆς Ἐκκλησίας*, μετάφρ. Ἰω. Κ. Παπαδοπούλου, ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 27.

49. Στούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἔλλειψη ἐνότητας καὶ κοινωνίας στὴν Ἐκκλησία εἶναι ἀδιανόητη, γιατί τότε δὲν ὑφίσταται Ἐκκλησία. Σὲ ὅποιαδήποτε ἄλλη θεώρηση τῆς Ἐκκλησίας, διάφορη ἀπὸ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν κοινωνία, ὡς «Ἐκκλησία» θεωρεῖται κάθε εἶδους συνάθροιση σωματειακοῦ τύπου. Βλ. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἐφεσίους*, προοίμιον· *Πρὸς Μαγνησιεῖς* 6, 2· *Πρὸς Φιλαδελφεῖς* 3, 2· *Πρὸς Σμυρναίους* 1, 2, ΒΕΠΕΣ 2, 269, 35 κ.ἐξ. 277, 26 κ.ἐ. 280, 5 κ.ἐ· Ἰππολύτου Ρώμης, *Εἰς τὸν Δανιήλ*, Δ', 37, ΒΕΠΕΣ 6, 97· Εἰρηναίου Λυῶνος, *Ἐλεγχος Γ'*, 24, 1, PG 7, 966· Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Παιδαγωγός* 1, 4, PG 8, 260, *Στρωματεῖς* 3, 10, PG 8, 1172· Εὐσεβίου Καισαρείας, *Βίος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου* 3, 66, PG 20, 1144· Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν Α'* 1, 4, PG 26, 20· Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ* 161, 1, PG 32, 629· Ἐπιφανίου Κύπρου, *Ἐκθεσις Πίστεως* 6, PG 42, 781· Γρηγορίου Νύσσης, *Κατὰ Εὐνομίου* 4, PG 45, 652· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Α' Κορινθίους*, Ὁμιλία Α', 1, PG 61, 13· *Εἰς Ἐφεσίους*, Ὁμιλία ΙΑ', 5, PG 62, 86· Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς Ψαλμοὺς* 44, 10, PG 69, 1041.

50. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Α' Κορινθίους*, Ὁμιλία 8, 4, PG 61, 73.

51. Β΄ Κορ. 13, 13· Φιλιπ. 2, 1.

γεγονότος τῆς Ἐκκλησίας, ὡς γεγονότος κοινωνίας καὶ ἐνότητος⁵², ὅπου μέσα ἀπὸ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν κοινωνία ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἡ διάκριση⁵³.

Ἡ Ἐκκλησία δηλαδὴ νοεῖται ὡς κοινωνία μὲ τὸν Χριστὸν⁵⁴ καὶ ὡς κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁵⁵, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ὑφίσταται κοινωνία χωρὶς ἐνότητα καὶ ἐνότητα χωρὶς κοινωνία⁵⁶ ἐὰν δὲν εἶναι «ἐν Χριστῷ» καὶ ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ⁵⁷.

3. Στὴν Α' Κορ. 10, 16-17 ἔχουμε τὴν ἐνότητα τῶν πολλῶν στό «σῶμα Χριστοῦ», στὸν Ἐνα Χριστό, στὸν Ἐνα Ἄρτο⁵⁸, ἐνῶ στὸ Α' Κορ. 15, 45 ἔχουμε τὸν Χριστό, ὁ Ὅποιος καθίσταται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τό «πλήρωμα» καὶ ὁ «Ἐσχατος Ἀδάμ».

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα δὲν εἶναι συμπληρωματικὸ ἀλλὰ δομικὸ στὴ σχέση μὲ τὸν Χριστό, τὸν «Ἐσχατο Ἀδάμ», καὶ μὲ τό «σῶμα Χριστοῦ», τὴν Ἐκκλησία. Οἱ δύο αὐτὲς ἐκφράσεις, «πλήρωμα» καὶ «Ἐσχατος Ἀδάμ», ἀποτελοῦν ἀφ' ἐνὸς τὰ οὐσιαστικὰ κριτήρια στὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ ὅρου «κεφαλὴ» καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπιβεβαιώνουν βιβλικὰ μία ἀνάπτυξη στὴν ἐκκλησιολογικὴ σκέψη τοῦ ἀπ. Παύλου.

Στὶς ἐπιστολὲς τῆς αἰχμαλωσίας, πρὸς Ἐφεσίους καὶ Κολοσσαεῖς⁵⁹, ἡ ἔμφαση δὲν δίδεται μόνον στὴ σχέση τοῦ Ἐνὸς μὲ τοὺς πολλοὺς ἀλλὰ καὶ στὴ σχέση τῆς «κεφαλῆς» τοῦ «σώματος Χριστοῦ», τοῦ Ἐνὸς δηλαδὴ μὲ τοὺς πολλοὺς⁶⁰.

52. Πρβλ. Π. Βασιλειάδης, «Σύγχρονες προσεγγίσεις τῆς παύλειας θεολογίας», *Ἀπόστολος Παῦλος καὶ Κόρινθος...*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 296.

53. Α' Κορ. 12, 18-24· 4, 5, 28· Ἐφεσ. 4, 11-12· πρβλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἐφεσίους*, Ὁμιλία 11, 4, PG 62, 84· *Εἰς Ῥωμαίους*, Ὁμιλία 1, 1, PG 60, 396· *Εἰς Γαλάτας*, Ὁμιλία 6, 1, PG 61, 674-675.

54. Β' Κορ. 8, 23· Φιλιμ. 17.

55. Β' Κορ. 13, 13· Φιλιπ. 2, 1.

56. Χρ. Βούλγαρης, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 237.

57. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸν Ἰωάννην* 11, 11, PG 74, 560.

58. Α' Κορ. 12, 27· Γαλ. 3, 28· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Κολοσσαεῖς*, Ὁμιλία 8, 2, PG 62, 353. Ἰωάννης Ζηζιούλας, Μητρ. Περγάμου, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῷ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 38.

59. Ἰω. Καραβιδόπουλος, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴ Διαθήκη*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 252 κ.ε.· Χρ. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴ Διαθήκη*, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 2003, σ. 489 κ.εξ.

60. Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Ὁ Χριστολογικὸς ὕμνος τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς Ἐπιστολῆς

Ὁ Χριστὸς ὡς ἡ «κεφαλή» τοῦ «σώματος» τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς τὸ «σῶμα Χριστοῦ»⁶¹ ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ «σώματος» ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς «κεφαλῆς» καὶ ὅτι ἡ «κεφαλή» εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ «σώματος». «Μία κεφαλὴ δίχως σῶμα δὲν εἶναι ὁλωσδιόλου κεφαλὴ»⁶², ὅπως καὶ τὸ σῶμα ὑπάρχει πάντοτε σὲ σχέση πρὸς τὴν κεφαλὴ.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὅπως δὲν ὑπάρχει «κεφαλή» χωρὶς «σῶμα» καὶ «σῶμα» χωρὶς «κεφαλή», ἐπειδὴ συνυπάρχουν καὶ συνδέονται «μετ' ἀλλήλων»⁶³, ἔτσι καὶ ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατανοηθεῖ χωρὶς τὴν Ἐκκλησίαν⁶⁴, ἀφοῦ Ἐκκλησία εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, ὁ Ὅποιος καθιστᾷ τοὺς πιστοὺς μέλη τοῦ Ὑιοῦ τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ «ἀλλήλων μέλη»⁶⁵.

4. Οἱ δύο νέοι ἐκκλησιολογικοὶ ὅροι «κεφαλή» καὶ «πλήρωμα» χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο μὲ σκοπὸ ἀρχικὰ τὸν καθορισμὸ τῆς σχέσεως «κεφαλῆς» καὶ «σώματος» ὡς πρὸς τὴν ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας⁶⁶ καὶ τὴ σημασία τῆς σχέσεως αὐτῆς ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἐνότητας⁶⁷.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸν ἀπ. Παῦλο ἡ «κεφαλή», ὁ Χριστός, ποὺ εἶναι καὶ τὸ «πλήρωμα», ταυτίζεται μὲ τὸ «σῶμα Χριστοῦ», ποὺ εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἐκφράζοντας τὴν πληρότητα, τὴν ὁλότητα καὶ τὴν καθολικότητα. Αὐτὴ ἡ σχέση ταυτότητας πλέον δηλώνει τὴν πληρότητα αὐτῆς τῆς σχέσεως⁶⁸.

(Κολ. 1, 15-20)», στό: Π. Σκαλτσῆς – Ν. Σκρέττας (ἐκδ.), *Γηθόσουν Σέβασμα. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Φουντούλην* († 2007), τόμ. Α', ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 1083.

61. Κολ. 1, 18, 24· 2, 12· 3, 15· Ἰω. Καραβιδόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ., 1078.

62. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸν Ἰωάννην* 11, 11, PG 74, 560· Ἰωάννης Ζηζιούλας, *Μητρ. Γέρων Περγάμου, Ἔργα Α'*. Ἐκκλησιολογικὰ μελετήματα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 90.

63. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 32, 11, PG 36, σ. 185· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Κατὰ Ἰουδαίων, Λόγος Α'*, 3, PG 48, 848.

64. Ὑπάρχει ἄρρηκτη καὶ ὀργανικὴ ἐνότητα κεφαλῆς καὶ σώματος· βλ. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἐφεσίους* IX, 1, Sch 10, 64· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἰπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, Ὁμιλία ΜΣΤ'*, γ', PG 59, 260· *Ἰπόμνημα εἰς τὴν Ἐφεσίους Ἐπιστολήν, Ὁμιλία Γ'*, β, PG 62, 26· Ἰω. Καρμίρης, «Σῶμα Χριστοῦ ὃ ἐστὶν ἡ Ἐκκλησία», ἐνθ' ἄνωτ., σ. 366.

65. *Ρωμ.* 12, 5· Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Ἐφεσίους* IV, 1-2, Sch 10, 60· *Πρὸς Τραλλιανούς* X 1-2, Sch 10, 102.

66. *Ἐφεσ.* 1, 23· 5, 23-32· *Α' Κορ.* 12, 18· 15, 9· *Γαλ.* 1, 13· *Φιλιπ.* 3, 6.

67. *Ἐφεσ.* 2, 16· 4, 4· 7, 16.

68. P. Benoit, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 19 καὶ 22· Χρ. Βούλγαρης, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν*

Ὁ Χριστὸς δηλαδὴ ὡς «κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας»⁶⁹ δὲν νοεῖται ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ὑπὸ τὴν ἀτομικὴ ἔννοια ἀλλὰ ὑπὸ τὸ ἐκκλησιολογικὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου⁷⁰, γεγονὸς τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπλὸ μέλος ὁ Χριστός, ὅπως τὰ ἄλλα ἢ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ἀλλὰ στὴ συγκεκριμένη σχέση ἀποτελεῖ τὸν ἐπιστηριγμὸ τῆς ζωῆς γιὰ τὴ συνοχὴ καὶ τὴν αὔξησιν τοῦ σώματος. Ὁ τονισμὸς τοῦ Χριστοῦ ὡς «κεφαλῆς» στὴν πρὸς Κολοσσαεῖς ἐπιστολὴ καὶ μάλιστα σὲ σχέση πρὸς τὸ «σῶμα Χριστοῦ», τὴν Ἐκκλησίαν, φαίνεται ὅτι ὑπαγορεύεται στὸν ἀπ. Παῦλο ἀπὸ τὴ διάθεσή του νὰ ἀπαντήσῃ καὶ στοὺς αἵρετικοὺς τῆς πόλεως τῶν Κολοσσαέων⁷¹, οἱ ὁποῖοι παραχάρασσαν τὴ «γνώση» περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν περιόριζαν σὲ ἓνα ἱστορικὸ πρόσωπο χωρὶς καμμία σωτηριολογικὴ ἀναφορά. Ἔτσι γιὰ τὸν ἀπ. Παῦλο, ἂν καὶ ὁ Χριστὸς εἶναι «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ ἀοράτου»⁷² καὶ «πρωτότοκος πάσης κτίσεως»⁷³ εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ «κεφαλὴ» πάντων, ὡς ἡ ἀρχὴ τῶν πάντων, «ἵνα γένηται ἐν πᾶσιν αὐτὸς πρωτεύων, ὅτι ἐν αὐτῷ εὐδόκησεν πᾶν τὸ πλήρωμα κατοικῆσαι», ἀλλὰ καὶ ὁ πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν⁷⁴. Τὴ συγκεκριμένη ἀρχὴ ἐπιστηρίζει ὁ ἀπ. Παῦλος στὴν σοφιολογικὴ γραμματεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης⁷⁵, ὅπως ὑποστηρίζουν καὶ οἱ σύγχρονοι ἐρμηνευτές⁷⁶. Μὲ τὴ σχέση αὐτῇ, τοῦ Χριστοῦ ὡς «κεφαλῆς» καὶ τοῦ «σώματος Χριστοῦ», τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο ὅτι ἡ σχέση εἶναι συνεχῆς καὶ δυναμικὴ, ἔως ἡ Ἐκκλησία, τὸ «σῶμα Χριστοῦ», φθάσῃ στὸ μέτρο τοῦ «πληρώματος» τοῦ Χριστοῦ⁷⁷,

Διαθήκην, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 536. Ὅρθα καὶ οἱ δύο μελετητὲς διαπιστώνουν ὅτι μετὰ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους καὶ τῶν δύο ἐπιστολῶν τῆς αἰχμαλωσίας (Εφεσίους καὶ Κολοσσαεῖς) ὑπάρχει μία ἐξέλιξις ὡς πρὸς τὴν ἔκφραση καὶ διατύπωση τῆς θεολογικῆς σκέψεως τοῦ ἀπ. Παύλου.

69. Ρωμ. 12, 5 Α' Κορ. 12, 27· Εφεσ. 4, 15, 5, 23-29· Κολ. 1, 24, 18.

70. Βλ. Κολ. 1, 24. Ἰω. Καραβιδόπουλος, Ἀποστόλου Παύλου Ἐπιστολὲς πρὸς Εφεσίους, Φιλιππησίους, Κολοσσαεῖς, Φιλήμονα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 456.

71. Γιὰ τὸ θέμα τῶν αἵρετικῶν τῆς κοινότητος τῶν Κολοσσαέων βλ. Β. Τσάκωνας, Ὑπόμνημα..., ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 37-40 (ὅπου καὶ βιβλιογραφία) καὶ ὁ ἴδιος, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 558, 565.

72. Β' Κορ. 4, 4.

73. Ρωμ. 8, 29· Εβρ. 1, 6.

74. Κολ. 1, 15-20.

75. βλ. Σοφ. Σειράχ 24, 9, 1, 4 Παροιμ. 3, 19· 8, 22· Σοφ. Σολομ. 7, 25-26, 9, 9, 4.

76. Βλ. Χρ. Βούλγαρης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 557.

77. Εφεσ. 4, 13 κ.έ.

γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξει Ἑκκλησία χωρὶς τὸν Χριστὸ καὶ Χριστὸς χωρὶς τὴν Ἑκκλησία⁷⁸.

Σχετικὰ μὲ τὴν πηγὴ προέλευσης τοῦ ὅρου «κεφαλὴ» στὸν ἀπ. Παῦλο ἔχουν ἀναπτυχθεῖ δύο θεωρίες. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλική-σημιτικὴ παράδοση καὶ ἡ δευτέρη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὅπου ἡ ἔννοια τῆς «κεφαλῆς» συσχετίζεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς «ἀρχῆς». Ἡ πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν δικαίως συγκλίνει στὴν πρώτη παράδοση⁷⁹, τὴ βιβλική-σημιτικὴ, καὶ μάλιστα ἐρμηνευόμενη ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Κολ. 1, 18, τονίζεται ὅτι ὡς «κεφαλὴ» θεωρεῖται ὁ Χριστὸς ὡς ὁ «νέος Ἀδὰμ» ἢ ὡς ὁ «Ἐσχάτος Ἀδὰμ». Ἡ προσέγγιση αὐτὴ βρίσκει ἔρεισμα στὴ σοφολογικὴ γραμματεία⁸⁰, ὅπου ὁ Χριστὸς, ὡς «εἰκόνα τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου», ταυτιζόμενος μὲ τὸν «πρωτότοκο πάσης κτίσεως» δὲν εἶναι ἀπλᾶ ἡ χρονικὴ ἢ ἡ κοσμολογικὴ ἀρχὴ ἀλλὰ ἡ αἰώνια «κεφαλὴ» τοῦ «σώματος τοῦ Χριστοῦ», «ὃ ἐστὶ ἡ Ἑκκλησία»⁸¹. Ἐπιπλέον ἡ σχέση αὐτὴ Ἐσχάτου Ἀδὰμ-Χριστοῦ στὸν ἀπ. Παῦλο στηρίζεται ἐρμηνευτικὰ⁸² στὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ»⁸³ καὶ στὴ βάση τῆς κοινωνίας⁸⁴, ἐνῶ ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ Χριστὸς ὡς «κεφαλὴ» δὲν εἶναι μόνον ἡ «ἀρχή» ἀλλὰ καὶ τὸ ἔσχατον τοῦ κόσμου.

Οἱ δύο Χριστολογικοὶ ὅμοιοι⁸⁵ ἐπίσης, ὅπως παρουσιάζουν τὸν Χριστὸ

78. Πρβλ. Β. Τσάκωνας, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 82-83.

79. Βλ. Ρ. Benoit, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 26-30 (ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

80. Σοφ. Σολ. 7, 25-26.

81. Κολ. 1, 24.

82. Ρωμ. 5, 12-21· Α' Κορ. 21 κ.έξ. 45-49.

83. Γαλ. 3, 27· Ἐφεσ. 4, 24· Κολ. 3, 10.

84. Κολ. 4, 2-6.

85. Ἐφεσ. 1, 3-23 καὶ Κολ. 1, 15-20. Γιὰ τοὺς συγκεκριμένους χριστολογικοὺς ὕμνους βλ. Χρ. Βούλγαρης, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 92 καὶ 510· Ἰω. Καραβιδόπουλος, *Ἀποστόλου Παύλου Ἐπιστολές...*, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 428-429· Β. Ἰωαννίδης, «Ὁ ὕμνος τοῦ ἀπ. Παύλου πρὸς τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν ἐν Ἐφεσ. 1, 3-14», *ΕΕΘΣΠΑ* 14 (1963), σσ. 387-418· Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Ἐρμηνευτικὸν Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς Ἐπιστολὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου», *ΕΕΘΣΠΘ* 13 (1969), σ. 40 κ.έξ.· L. Cerfaux, *Christ in the Theology of St. Paul*, Herder & Herder, Freiburg 1959, σ. 397 κ.έ. 406 κ.έ.· S. Hanson, *The Unite of the Church in the New Testament*, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 106 κ.έ.· J. M. Robinson, «A formal analysis of Colossians 1, 15-20», *Journal of Biblical Literature* 76, 4 (1957), σσ. 270-287· Ch. Masson, «L'hymne christologique de l'épître aux Colossiens 1, 15-30», *Revue de Théologie et de Philosophie* 36, 148 (1948), σσ. 138-142· R. P. Martin, «An Early Christian Hymn (Col. 1, 15-20)», *The Evangelical Quarterly* 36, 4 (1964), σσ. 195-205· S. Lyonnel, «L'hymne Christologique de l'épître aux Colossiens et la fête juive du Nouvel

μὲ τοὺς ἀνάλογους ὅρους, ἐπιβεβαιώνουν ἀφ' ἐνὸς ὅτι ὁ Χριστὸς ὡς «κεφαλή» τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς νέας ἀνθρωπότητος, ὡς «πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν» ἀλλὰ καὶ «πάντων»⁸⁶, καὶ ἀφ' ἐτέρου καθορίζουν τὴ σχέση μετὰ τοῦ «Ἐνός» καὶ τῶν «πολλῶν», ὅπου ὁ Χριστὸς χαρακτηρίζεται «νέος ἢ Ἐσχατος Ἀδάμ» καὶ «τύπος τοῦ μέλλοντος»⁸⁷.

Ἦν αὐτὴν τὴν προοπτικὴ λοιπὸν στὸν Χριστὸν ἀνακεφαλαιώνονται τὰ πάντα⁸⁸, γι' αὐτὸ καὶ «αὐτὸν ἔδωκε κεφαλὴν ὑπὲρ πάντα τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἣτις ἐστὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ»⁸⁹, καὶ ἡ Ἐκκλησία συνεχίζει νὰ ὑλοποιεῖ τὸ ἀνακεφαλαιωτικὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ⁹⁰. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ Χριστὸς εἶναι Αὐτὸς ὁ Ἴδιος ἡ Ἐκκλησία καὶ ὅχι ἀπλῶς ὁ μεσίτης ἢ ὁ ἀπεσταλμένος, ὅπως καὶ ἡ Ἐκκλησία εἶναι Αὐτὸς ὁ Ἴδιος ὁ Χριστός⁹¹. Σὲ αὐτὴν τὴ δυναμικὴ κατάστασι τῆς ἀνακεφαλαιώσεως ἀπὸ τῆ θεολογικῆ προβληματικῆ τοῦ ἀπ. Παύλου ὑφίσταται ἐνεργὰ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα⁹².

Ὁ παύλειος ὅρος «ἀνακεφαλαιώσις»⁹³ ἐκφράζει ὁλόκληρη τὴν «ἐν Χριστῷ» πρόσληψιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους⁹⁴ καὶ ἔχει καθολικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἐν Χριστῷ ἀνακεφαλαιώσις ἔχει ἐπίσης σωτηριολογικὴς

Αν», *Recherches de Science Religieuse* 48, 1 (1960), σσ. 93-100. Ἰω. Καραβιδόπουλος, «Ὁ Χριστολογικὸς ὕμνος τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς Ἐπιστολῆς (Κολ. 1, 15-20)», ὁ.π., σσ. 1073-1085.

86. Ἰω. Καραβιδόπουλος, *Ἀποστόλου Παύλου Ἐπιστολές...*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 448.

87. Χρ. Βούλγαρης, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 79. Αὐτὴ ἡ ἐννοία τοῦ «νέου Ἀδάμ» ἀποτελεῖ μία ἐπίδραση καθαρὰ ἰουδαιοχριστιανικῆς παράδοσης καὶ περιγράφεται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους βιβλικοὺς μελετητὲς μὲ τὸν ὅρο “corporate personality”· βλ. Archim. Amphilochios Miltos, «La notion biblique de “personnalité corporative”», *De l'exégèse biblique à la théologie dogmatique*, *Θεολογία* 85, 2 (2014), σσ. 147-175, (ὅπου ὁλόκληρη ἡ βιβλικὴ προβληματικὴ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς συγκεκριμένης ἐκφράσεως καὶ ἡ συζήτησις γιὰ τὴς ἐκκλησιολογικῆς τῆς συνέπειες).

88. *Ἐφεσ.* 1, 10· 2, 13· *Β' Κορ.* 5, 18-19.

89. *Ἐφεσ.* 1, 22-23.

90. Εἰρηναίου Λυδῶνος, *Ἑλεγχος* IV, 40, 3, Sch 100, 983. III, 16, 6, Sch 211, 313.

91. Βλ. Βασ. Σκουτέρης, *Ἱστορία Δογμάτων Α'*, Ἀθήνα 1998, σ. 386.

92. Εἰρηναίου Λυδῶνος, *Ἐπίδειξις* § 89-90: Εἰρηναίου ἐπισκόπου Λουγδούνου, *Ἐπίδειξις Ἀποστολικοῦ Κηρύγματος*, Εἰσαγωγή-Μετάφρασις-Σχόλια Ἰω. Καραβιδόπουλος, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1965, σ. 77. Εἰρηναίου Λυδῶνος, *Ἑλεγχος* III, 22, 3, Sch 211, 439.

93. *Ἐφεσ.* 1, 10· 1, 12· 4, 15· 5, 23.

94. Βλ. A. d'Alès, «La doctrine de la recapitulation en saint Irénée», *Recherches de Sciences Religieuses* 6, 1 (1916), σ. 185· Στ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία Α'*, Ἀθήναι 1982, σσ. 296-299, (ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

συνέπειες, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀπολυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ⁹⁵, ἐνῶ μὲ τὴν ἀνακεφαλαίωση «ἐν Χριστῷ» ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας τοῦ Θεοῦ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, μὲ ἕναν συγκεκριμένο τρόπο ὑπαρξῆς, τὴν «ἐν Χριστῷ κοινωνία», δηλαδή τὴν Ἐκκλησία, ὅπου «κεφαλὴ» εἶναι ὁ Χριστός, ὁ Ἕνας, στὸν ὁποῖον ἀνακεφαλαιώνονται οἱ πολλοί, καὶ ὅλοι μαζί συγκροτοῦν τὸ «σῶμα Χριστοῦ», τὸ ὁποῖο δὲν περιορίζεται σὲ μία ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο⁹⁶, γιατί ἀνακεφαλαιώνεται «ἐν Χριστῷ» ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἀπὸ τὸν πρῶτον ἕως τὸν «Ἐσχατον Ἀδάμ», καὶ πληροῦται ὁλόκληρος ὁ χρόνος ἕως ἐσχάτων, ἀφοῦ αὐτὴ ἡ ἐν Χριστῷ ἀνακεφαλαίωση ἐπιτελεῖται καὶ «ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ»⁹⁷. Ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν, κατὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, ἡ ἀνακεφαλαίωση «ἐν Χριστῷ» ὑπερφαίνεται καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς «σώματος Χριστοῦ»⁹⁸. Ὁ Ὑῖος καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀπεργάζονται τὴν ἀπολύτρωση καὶ τὸ ἔργο τῆς οἰκονομίας «ἐν τε τῇ Ἐκκλησίᾳ», μὲ σκοπὸ ὁ ἄνθρωπος νὰ καταστῇ «ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ»⁹⁹ εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ, γι’ αὐτὸ καί, κατὰ τὸν Εἰρηναῖο Λυῶνος, ἡ περὶ ἀνακεφαλαιώσεως διδασκαλία τοῦ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο καὶ τὸν ἄξονα ὁλόκληρης τῆς θεολογίας του¹⁰⁰.

5. Ἄς δοῦμε ὅμως μὲ ποιὸν τρόπο καὶ ποιὰ εἶναι ἡ σημασία τῆς χρήσης τοῦ ὅρου «πλήρωμα», κατὰ τὸν ἀπ. Παῦλο, καὶ κυρίως ποιὸ εἶναι τὸ ἐκκλησιολογικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο ἐκφράζει. Στὴν περιγραφὴ τῆς

95. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὸν Ψαλμὸν 44*, 10, PG 55, 199 : «Οἱ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης πιστοὶ ὄντες, καὶ γενόμενοι καὶ ἐσόμενοι» καὶ «αὔξει τὴν αὔξησιν τοῦ Θεοῦ»· *Εἰς τὴν Ἑβραίους*, Ὁμιλία 17, 3, PG 63, 131· Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, *Περὶ τοῦ μυστηριώδους*, PG 160, 365C.

96. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἐφεσίους*, Ὁμιλία 1, 4, PG 62, 15-16.

97. Εἰρηναίου Λυῶνος, *Ἐπίδειξις* 97, 98 (ἔκδ. Ἰω. Καραβιδόπουλος), σσ. 81-82.

98. Πρβλ. Ἄνδρ. Θεοδώρου, *Ἡ περὶ ἀνακεφαλαιώσεως διδασκαλία τοῦ Εἰρηναίου*, Ἰν Ἀθήναις 1972, σ. 10.

99. Βλ. Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Τραλλιανούς* 11, 2, Sch 10, 102· Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας* 12, BEΠΕΣ 33, 229· Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸ ὅταν ὑποταγεῖ*, PG 44, 1313. Πρβλ. Χρ. Βούλγαρης, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐνθ’ ἄνωτ., σσ. 93 καὶ 223-225.

100. Εἰρηναίου Λυῶνος, III, 18, 1, Sch 211, 343-345· Εἰρηναίου Λυῶνος, *Ἐπίδειξις* §§ 6, 30, 37 (ἔκδ. Ἰω. Καραβιδόπουλος), 30-31, 46-47, 50. Πρβλ. Ἰω. Καραβιδόπουλος, *Ἀποστόλου Παύλου, Ἐπιστολαί...*, ἐνθ’ ἄνωτ., σσ. 87-88.

Ἐκκλησίας ὡς «σώματος Χριστοῦ», ἡ ὁποία περιγράφεται ὡς σχέση «σώματος» καὶ «κεφαλῆς»¹⁰¹, ὁ ἀπ. Παῦλος ἐντάσσει καὶ τὸν ὅρο «πλήρωμα», μὲ σκοπὸ νὰ νοηματοδοτήσῃ οὐσιαστικώτερα τὴ σχέση αὐτή¹⁰².

Ὁ ὅρος «πλήρωμα» –ὡς γνωστόν– παρουσιάζει μία μεγάλη ποικιλία νοημάτων. Δηλώνει εἴτε τὴν συμπληρωματικότητα¹⁰³ εἴτε τὴν ὁλότητα¹⁰⁴ εἴτε καὶ τὴν ἐκπλήρωση¹⁰⁵. Ἡ χρῆση ὅμως τοῦ ὅρου, ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τῆς σχέσεως «κεφαλῆς»-Χριστοῦ καὶ «σώματος Χριστοῦ»-Ἐκκλησίας, δὲν δηλώνει κάτι τὸ ἀθροιστικὸ ἀλλὰ μία συνένωση καὶ ἀλληλεξάρτηση Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας, ὡς πᾶν πᾶν δηλαδὴ παρουσίας τοῦ Ἐνὸς σὲ σχέση πρὸς τὰ μέλη, τοὺς πολλοὺς¹⁰⁶. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος μάλιστα περιγράφει τὴν σχέση αὐτὴ τονίζοντας ὅτι «πλήρωμα» τοῦ «σώματος» εἶναι ἡ «κεφαλὴ» καὶ «πλήρωμα» τῆς «κεφαλῆς» εἶναι τὸ «σῶμα»¹⁰⁷. Ἡ σχέση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἔκφραση κοινωνίας καὶ ἐνότητας, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ ὅλος Χριστός, ὡς «*totus Christus*», καὶ ὁ Ἰδιος ὁ Χριστός, στὸν Ὅποιον κατοικεῖ «πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς»¹⁰⁸, καὶ ἡ Ἐκκλησία ὡς «σῶμα Χριστοῦ» εἶναι τὸ «πλήρωμα» τοῦ Χριστοῦ¹⁰⁹.

Ἐπειδὴ ὁ ὅρος «πλήρωμα», ἐξαιτίας τῆς χρήσης τοῦ αὐτοῦ ἐπιδέχεται ἀρκετὲς ἐρμηνεῖες¹¹⁰, θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἀναγκαία ἡ ἱστοριοδογματικὴ

101. Πρβλ. Χρ. Βούλγαρης, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 92.

102. Ἰωάννης Ζηζιούλας, Μητρ. Περγάμου, *Ἔργα Α΄. Ἐκκλησιολογικὰ μελετήματα*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 101

103. Κολ. 1, 24.

104. Ρωμ. 11, 12, 12, 25.

105. Ρωμ. 13, 10.

106. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Ἐφεσίους*, Ὁμιλία 3, 2, PG 62, 26.

107. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Α΄ Κορινθίους*, Ὁμιλία 30, 1, PG 61, 250· Ἰω. Καρμίρη, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 364-365.

108. Κολ. 1, 19.

109. Ἐφεσ. 1, 23· 5, 30· Κολ. 1, 18, 24· 2, 17. Γιὰ τὶς ἀναπτυχθεῖσες ἐρμηνεῖες τοῦ ὅρου βλ. J. A. Robinson, *St. Paul's Epistle to the Ephesians*, Macmillan and Co., London 1903, σ. 42 κ.έ., σσ. 7 καὶ 100· P. Benoit, «Corps, Tête et Plérôme dans les Épitres de la Captivité», ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 5-44· L. Cerfaux, *La théologie de l'Église...*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 321· L. Malevez s.j., «L' Église, Corps du Christ...», ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 27-94· Β. Τσάκωνας, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς...*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 83-87. Ἰω. Καραβιδόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 105, ὑποσ. 5.

110. Βλ. Ἱππολύτου Ρώμης, *Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος Α΄*, 21, ΒΕΠΕΣ 5, 218, 4

προσέγγιση τοῦ ὅρου, προκειμένου νὰ κατανοηθεῖ καὶ ἡ ἐκκλησιολογικὴ του σημασία.

Ὁ ὅρος ἀρχικὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς γιὰ νὰ διατυπώσουν τὴν κοσμικὴ πληρότητα, ἡ ὁποία κατανοεῖται ὡς μία ἐνιαία καὶ ἀπόλυτη ἀρχή¹¹¹. Ὑπ' αὐτὸ τὸ περιεχόμενο προσλαμβάνεται καὶ ἀπὸ τὴ σοφιολογικὴ γραμματεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, στὴν ὁποίαν ὁμως χρησιμοποιεῖται μὲ διαφορετικὸ θεολογικὸ περιεχόμενο¹¹², στὴ βάση κυρίως τοῦ χωρίου Σοφ. Σολομ. 1, 7, μὲ τὸ ὅποιο ὁ ἀπ. Παῦλος φαίνεται ὅτι ἀποδίδει στὸν ὅρο «πλήρωμα» τὸ ἐκκλησιολογικὸ του περιεχόμενο¹¹³.

Πῶς ὁμως ἡ Ἐκκλησία, ὡς «σῶμα Χριστοῦ», ἀποτελεῖ τό «πλήρωμα» τοῦ Χριστοῦ;

Μία πρώτη προσέγγιση τῆς σχέσεως τοῦ «σώματος Χριστοῦ», τῆς Ἐκκλησίας (πολλῶν) καὶ τοῦ Χριστοῦ-«κεφαλῆς» (ἑνός), ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴν ἀνακεφαλαίωση τῶν πάντων «ἐν Χριστῷ»¹¹⁴ στὴν Ἱδιὰ τὴν Ἐκκλησίαν¹¹⁵. Ἡ σχέση αὐτὴ ταυτότητας Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας συνδέεται ὁμως καὶ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹¹⁶, ἀφοῦ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι αὐτὸ ποὺ δομεῖ καὶ συνέχει αὐτὴν τὴ σχέση. Ὑπ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴ, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα δὲν εἶναι στοιχεῖο μόνο τῆς ταυτότητας τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐκκλησίας ὡς «σώματος Χριστοῦ»· γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἀναγκαῖον νὰ διερευνήσουμε καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ὁ ἀπ. Παῦλος συνδέει τὸν Χριστὸ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στό «σῶμα Χριστοῦ», τὴν Ἐκκλησίαν.

Γιὰ τὸν ἀπ. Παῦλο, στὸν Χριστὸ «ἠυδόκησεν πᾶν τὸ πλήρωμα κατ-οικῆσαι»¹¹⁷, μία ἔκφραση ἡ ὁποία συζητήθηκε ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῆς¹¹⁸,

καὶ 5: «Πεπληρωθῆαι πάντα καὶ μηδὲν εἶναι κενὸν ταῦτα καὶ οἱ Στωικοί». Πρβλ. S. Hanson, *The Unite of the Church in the New Testament*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 197, 127.

111. Β. Τσάκωνας, *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς...*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 87.

112. Σοφ. Σολομ. 1, 74· 7, 24· Σοφ. Σειρ. 16, 29· 43, 27. Βλ. P. Benoit, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 33.

113. Πρβλ. Ἰωάννης Ζηζιούλας, Μητρ. Περγάμου, *Ἔργα Α' Ἐκκλησιολογικὰ μελετήματα*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 150 κ. ἑ.

114. Ἐφεσ. 1, 10· Φιλιπ. 2, 6-11.

115. Ρωμ. 13, 9· Ἐφεσ. 1, 23· 5, 22-24· Κολ. 1, 24.

116. Βλ. Β. Τσάκωνας, *Υπόμνημα...*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 83-87 καὶ 122.

117. Κολ. 1, 19.

118. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἐφεσίους*, Ὁμιλία 3, 2, PG 62, 26· Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Τραλλιανούς* 11, 2, ΒΕΠΕΣ 2, σ. 273. Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκο-*

ἐὰν δηλαδή ὁ ὅρος «πλήρωμα» στὸ συγκεκριμένο χωρίο δηλώνει τὴν Ἐκκλησία, ὅπως καὶ στὸ Κολ. 2, 9, ἢ ἐὰν τὸ χωρίο Κολ. 1, 19 νοηματοδοτεῖ κατὰ τὸν ἀπ. Παῦλο τὴ σχέση τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν Ἐκκλησία.

Γιὰ τὴν ιστορικοδογματικὴ διερεύνηση τοῦ συγκεκριμένου ἐρωτήματος εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι στὴν ἐκκλησιολογικὴ σκέψη τοῦ ἀπ. Παύλου ἡ σχέση ταυτότητας Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας¹¹⁹ εἶναι δεδομένη, μάλιστα δὲ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος τὴν περιγράφει ὡς σχέση ἐνότητας καὶ κοινωνίας, ὅπου ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ «πλήρωμα» τοῦ «σώματος», ὡς «κεφαλὴ», ἀφοῦ «ὁμοῦ πάντες ὤμεν συνημμένοι καὶ συγκεκολλημένοι»¹²⁰. Ἡ σχέση αὐτὴ ταυτότητας Χριστοῦ, «κεφαλῆς», καὶ «σώματος Χριστοῦ», ὡς σχέση κοινωνίας καὶ ἐνότητας, φανερώνει τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπου ἀφ' ἐνός «τὰ μέλη τοῦ σώματος Χριστοῦ, εὐρισκόμενα σὲ σχέση κοινωνίας, καθίστανται πεπληρωμένα»¹²¹, ἀφοῦ ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ κεφαλὴ «πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας» καὶ σὲ Αὐτόν «κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς»¹²², καὶ ἀφ' ἑτέρου «συνημμένα» καὶ «συγκεκολλημένα», ἀφοῦ βρίσκονται σὲ κοινωνία καὶ ἐνότητα «ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ».

Μὲ ποιὸν τρόπο ὁμως αὐτὴ ἡ πληρότητα μεταξὺ Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας ἀποδεικνύεται ὅτι σχετίζεται μὲ τὸ γεγονὸς τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐνότητας;

Εἶναι ἤδη γνωστὸ ὅτι ἡ σχέση τοῦ Χριστοῦ, ὡς «κεφαλῆς» καὶ τοῦ «σώματος Χριστοῦ», ὡς «πληρώματος» τῆς «κεφαλῆς», εἶναι σχέση ἀλληλοπεριχωρούμενη. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοία ἡ Ἐκκλησία, ὡς «σῶμα Χριστοῦ», εἶναι τὸ «πλήρωμα» τοῦ Χριστοῦ, οἱ δὲ δύο ὅροι «σῶμα» καὶ «πλήρωμα» εἶναι συνδεδεμένοι μεταξὺ τους καὶ ὁ ἓνας προσδιορίζει τὸν ἄλλον¹²³. Ἀποτελεῖ μάλιστα τὸν μοναδικὸ τρόπο κατανόησης τῆς

νομίας 12, ΒΕΠΕΣ 33, 229. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸ ὅταν ὑποταγῇ*, PG 44, σ. 1313. Πρβλ. Ἀθανάσιος Γιέφτις, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 47.

119. *Ἐφεσ.* 1, 23· *Α' Κορ.* 12, 12.

120. Ἰω. Καραβιδόπουλος, *Ἀποστόλου Παύλου Ἐπιστολὲς πρὸς Ἐφεσίους, Φιλιππησίους, Κολοσσαεῖς, ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 476.

121. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Ὁμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας* 1-2, PG 52, 427-429: Ὁ Χριστὸς «Ἐκκλησίας σάρκα ἀνέλαβε».

122. Κολ. 2, 4-10· Κολ. 2, 9· Γ. Φλωρόφσκυ, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 33-34.

123. H. de Lubac, *Corpus Mysticum. L'Eucharistie et l'Eglise au Moyen Âge. Étude historique*, Aubier, Paris ²1944.

Ἐκκλησίας ὡς γεγονὸς κοινωνίας καὶ ἐνότητος, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἅπ. Παῦλος, μιλώντας γιὰ τὴν Ἐκκλησία¹²⁴ καὶ τὴν ἐνότητα¹²⁵, συσχετίζει τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς συσσωμάτωσης¹²⁶, ὡς τὸν τρόπο κοινωνίας¹²⁷, χωρὶς ὅμως νὰ καταργεῖται ἡ διάκριση.

Αὐτὴ ἡ κοινωνία καὶ ἡ ἐνότητα δὲν εἶναι μία κοσμικοῦ τύπου ἔνωση, ἀλλὰ μία μυστηριακὴ ἐν Χριστῷ¹²⁸ ἐνότητα, τῆς ὁποίας κέντρο εἶναι τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας¹²⁹, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία φανερώνεται ὡς «σῶμα Χριστοῦ» καὶ ὁ Χριστὸς ὡς «κεφαλὴ» αὐτοῦ τοῦ σώματος¹³⁰ ἐνῶ συμμετέχουν σὲ αὐτὸ τὸ σῶμα «οἱ πρὸ Χριστοῦ παρουσίας εὐηρεστηκότες» ἀλλὰ καὶ οἱ πιστοὶ κάθε ἐποχῆς¹³¹.

Τὸ «πλήρωμα» λοιπὸν σὲ μία σχέση κοινωνίας δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μία ἀριθμητικοῦ τύπου πληρότητα ἢ συσσωμάτωση ἀλλὰ προσδιορίζει τὴν σχέση ταυτότητας Χριστοῦ, ὡς «κεφαλῆς», καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς «σώματος Χριστοῦ», συστατικὸ δὲ στοιχεῖο σὲ αὐτὴν τὴν σχέση ταυτότητας εἶναι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, μὲ τὸ ὁποῖο δομεῖται ἡ σχέση Χριστοῦ, τοῦ Ἐνός, καὶ τοῦ «σώματος Χριστοῦ», τῶν πολλῶν, ὡς σχέση κοινωνίας καὶ ἐνότητος, δηλαδὴ ὡς Ἐκκλησία, γι' αὐτὸ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι «Πνεῦμα κοινωνίας»¹³², μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται καὶ ἡ «κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»¹³³.

124. Ἐφεσ. 1, 23· 5, 23-32.

125. Ἐφεσ. 2, 16· 4, 4, 7-16.

126. Ἐβρ. 2, 14.

127. Ἰωάννης Ζηζιούλας, Μητρ. Περγάμου, Ἔργα Α'..., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 88 κ.ἐξ., ὅπου ἀναλύεται ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι συστατικὸ τῆς ταυτότητας τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅχι ἀπλῶς συμπληρωματικὸ ἢ βοηθὸς στὸ ἔργον Του.

128. Ἰ. Καρμίρης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 366.

129. Γ. Φλωρόφσκυ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 33.

130. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἐφεσίους*, Ὁμιλία 10, 1, PG 62, 75· Ὁμιλία εἰς τὸ «Τοῦτο δὲ γινώσκετε», 6, PG 56, 277.

131. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις* Δ, 4, 3, PG 33, 1100· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς Ἑβραίους*, Ὁμιλία 6, 2, PG 63, 56· Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τοῦ ἀχράντου σώματος* 2, PG 95, 408C· Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζόντων Α', 3 στό: Π. Χρήστου (ἐκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1988, σ. 449.

132. Φιλιπ. 2, 1.

133. Β' Κορ. 13, 13. Χρυσόστομος Σαββάτος, Μητρ. Μεσσηνίας, «Ἡ ἐκκλησιολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ἐκφράσεων “κοινωνία Πνεύματος” (Φιλιπ. 2, 1) καὶ “κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος” (Β' Κορ. 13, 13) ὡς δημιουργικὴ συνάντηση Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ

Ἡ βάση γιὰ τὴν κατανόηση αὐτῆς τῆς σχέσεως Χριστοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος ἀποτελοῦν οἱ βιβλικές ἀναφορές ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα καθιστᾷ τὸν Ἰησοῦ «Χριστὸν Κυρίου» καὶ τὸ Πνεῦμα «Κύριον»¹³⁴. Ἐπιπλέον ἡ θέση τοῦ Εἰρηναίου Λυῶνος, ὅτι μὲ τὴν κοινωνία τοῦ Χριστοῦ κοινωνοῦμε καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα¹³⁵, ἐπειδὴ «ὅπου τὸ Πνεῦμα ἐκεῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία»¹³⁶, δικαιολογεῖ τὴν χρυσοστόμειο ἐπισήμανση, ὅτι: «εἰ μὴ Πνεῦμα παρῇν οὐκ ἂν συνέστη ἡ Ἐκκλησία· εἰ δὲ συνίσταται ἡ Ἐκκλησία, εὐδὴλον ὅτι Πνεῦμα πάρεστιν»¹³⁷.

6. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὅμως δὲν δομεῖ μόνο τὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ καθιστᾷ τὸ ἔργο της «πεπληρωμένο», δίνοντας μία ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ σὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια τῆς «πληρότητος», ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο τὸ ὁποῖο διαφοροποιεῖ τὴν Ἐκκλησία, τὸν «λαὸν τοῦ Θεοῦ», ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ ἀντίληψη, ἀφοῦ –ὡς γνωστόν– ὁ «λαὸς τοῦ Θεοῦ» κινεῖται πρὸς τὰ ἔσχατα, μὲ τὰ ὁποῖα σχετίζεται ἄμεσα τὸ Ἅγιο Πνεῦμα¹³⁸. Ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ Ἐκκλησία, ὡς «σῶμα Χριστοῦ» καὶ κοινωνία «ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ», ἀποτελεῖ τὸ «πλήρωμα» τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητάς Του καὶ συγχρόνως λαμβάνει τὴν ταυτότητά της¹³⁹. Ἡ Ἐκκλησία ὅμως κοινωνεῖ τὴν πληρότητά της αὐτὴν καὶ μέσα ἀπὸ τὸν «τοῦ Πνεύματος δεσμόν»¹⁴⁰.

Ὁ ὅρος λοιπόν «πλήρωμα» ἀποδίδεται καὶ στό «Πνεῦμα Κυρίου», τὸ Ὅποιο, σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο *Σοφία Σολομώντος* 1, 7¹⁴¹, «συνέχει τὰ πάντα» ἐπειδὴ «γινῶσιν ἔχει φωνῆς» καὶ κατοικεῖ στὸν Χριστό¹⁴², ὅπου

στὴ σκέψη τοῦ ἀπ. Παύλου», *Θεολογία* 92, 2 (2021), σσ. 7-34.

134. *Β’ Κορ.* 3, 17.

135. Εἰρηναίου Λυῶνος, *Κατὰ αἱρέσεων* III, 24, 1, SCh 211, 473.

136. Εἰρηναίου Λυῶνος, *ἐνθ’ ἄνωτ.*, 473-475.

137. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν ἀγίαν Πεντηχοστὴν* 1, 4, PG 50, 459. Ἰωάννης Ζηζιούλας, *ἐνθ’ ἄνωτ.*, σσ. 210-211.

138. *Πράξ.* 2, 17.

139. Μ. Βασιλείου, *Περὶ ἁγίου Πνεύματος* 26, 61, PG 32, 181· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Κολοσσαεῖς*, *Ὁμιλία* 1, 3, PG 62, 303.

140. Εἰρηναίου Λυῶνος, *Κατὰ αἱρέσεων* IV, 20, 5, SCh 100, 639 κ. ἐξ. καὶ IV, 38, 1-3, SCh 100, 943-957.

141. *Πρβλ.* 7, 24.

142. *Κολ.* 1, 19, 2, 9

βρίσκονται ἐν Αὐτῷ κρυμμένοι ὅλοι οἱ θησαυροὶ τῆς γνώσεως¹⁴³. Ἐπίσης εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι καὶ ἡ γνώση ὡς κοινωνία καὶ μετοχή, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Εἰρηναῖος Λυῶνος τονίζει ἀκριβῶς ὅτι αὐτὴ ἡ γνώση ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ «ζωὴ καὶ φῶς» καὶ ἐπιτυγχάνεται «ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ»¹⁴⁴.

Ἡ σχέση Χριστοῦ καὶ Πνεύματος ἐπίσης εἶναι ποὺ καθιστᾷ τὸν Χριστὸν «Ἐσχατο Ἀδάμ»¹⁴⁵ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν «ναὸν Θεοῦ» καὶ κατοικητήριον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹⁴⁶, γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα φέρνει τὰ ἔσχατα στὴν Ἐκκλησίαν καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτόν «ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ» καθίσταται ὁ «νέος Ἰσραήλ».

Ἡ ἐν Χριστῷ ἀνακεφαλαίωση περιγράφει μία ἐξ ἀρχῆς νέα δημιουργία, ἀφοῦ ὁ Χριστὸς ὡς ὁ «νέος Ἀδάμ» προσφέρεται στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κτίση, μέσα ἀπὸ τὸ μυστήριον τῆς Ἐνανθρωπήσεως. Ἡ σχέση αὐτὴ πρὸς τὸ «σῶμα Χριστοῦ», τὴν Ἐκκλησίαν, καθίσταται γεγονὸς σωτηρίας γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ τὸ ἄνθρωπος πλέον διὰ τῆς Ἐκκλησίας σχετίζεται μὲ τὸν Χριστὸ ὡς Μονογενῆ Υἱὸ καὶ «ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ». Ὁ Εἰρηναῖος Λυῶνος αὐτὸν τὸν ρεαλισμὸ ἐξέφραζε στὰ συγγράμματά του ἀπευθυνόμενος στοὺς γνωστικούς τῆς ἐποχῆς του¹⁴⁷.

Ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι μόνο τὸ προσωπικὸ ἀναστημένο σῶμα τοῦ Χριστοῦ οὔτε μόνο ὁ «καινὸς ἄνθρωπος»¹⁴⁸ ἀλλὰ καὶ τὸ ἓνα εὐχαριστιακὸ «σῶμα Χριστοῦ», δηλαδὴ ἡ Ἐκκλησία, ὅπου κοινωνοῦν «ἐν ἐνότητι» «οἱ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης πιστοί, καὶ ὄντες καὶ γενόμενοι καὶ ἐσόμενοι»¹⁴⁹.

Αὐτὴ ἡ ὑπερχρονικότητα τῆς χρήσης τοῦ ὅρου «σῶμα Χριστοῦ» γιὰ τὸν ἀπ. Παῦλο εἶναι κάτι τὸ δεδομένο καὶ ἀποδεκτό¹⁵⁰, γιὰ τὸ πλαίσιο

143. Κολ. 2, 3.

144. Πράξ. 2· Α' Θεσ. 4, 8· Ἐβρ. 6, 4· Α' Πέτρου 1, 2, 11 κ.έ· Α' Ἰωαν. 3, 24· 4, 13· Ἰουδ. 19 κ.έ· Ἰωήλ 3, 1-5· Ἰεζεκιήλ 36, 27.

145. Α' Κορ. 15, 45.

146. Α' Κορ. 3, 16.

147. P. Benoit, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 11, ὑποσ. 2.

148. Ἐφεσ. 4, 24· Κολ. 3, 10.

149. Πρβλ. Ἰωάννης Ζηζιούλας, Μητρ. Περγᾶμου, Ἔργα Α' ..., ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 178-180.

150. Α' Κορ. 6, 15-20· 10, 16-17· 11, 1-27. Γιὰ τὴν σχέση εὐχαριστιακοῦ καὶ ἐκκλησιολογικοῦ σώματος Χριστοῦ βλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν Α' Κορινθίους, Ὁμιλία 24, 2, PG 61, 200.

τῆς «ἐν Χριστῷ» ἀνακεφαλαιώσεως δὲν ὑπάρχει χρονικὴ διάκριση, οὔτε τοπικὴ διάσταση, ἀλλὰ τὰ πάντα ἀνακαινίζονται, ἀπ' ἀρχῆς ἕως τῶν ἐσχάτων.

Στὴν ἐκκλησιολογικὴ βάση τῆς σκέψεως τοῦ ἀπ. Παύλου, τὸ «σῶμα Χριστοῦ» εἶναι περιληπτικὸ «τῶν πάντων», δηλαδὴ ὁλόκληρης τῆς δημιουργίας. Ταυτιζόμενο μὲ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας, «εἰ- κονίζει» τὸ ἀνακεφαλαιωτικὸ καὶ ἀνακαινιστικὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐκφράζει τὴν «ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ» πληρότητα. Ἡ ταύτιση τοῦ ἐκκλησιολογικοῦ καὶ εὐχαριστιακοῦ σώματος Χριστοῦ ἀποτελεῖ τὴν βάση καὶ τὴν αἰτία τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐνότητος ἀλλὰ καὶ τοῦ σωτηριολογικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας¹⁵¹, τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο γένος, γεγονὸς τὸ ὁποῖον νοσηματοδοτεῖ θεολογικὰ καὶ τὸ ἐκκλησιολογικὸ περιεχόμενο τοῦ χωρίου Ἐφεσ. 1, 22-23.

SUMMARY

Contribution to the historical-dogmatic investigation of Pauline ecclesiology on the basis of *Ephes.* 1, 22-23

By Metr. Chrysostomos Savvatos, *Prof.*
National and Kapodistrian University of Athens

The terms “body”, “head”, “fullness” and “recapitulation” are explored in the historical context of the encounter between Christianity and

151. Ἡ ταύτιση αὐτὴ μετὰ τὸ σχίσμα τοῦ ΙΑ' αἰ. (1054) ἀποδυναμώθηκε ἢ καὶ ἀπορρίφθηκε ἐξ αἰτίας μιᾶς ἄκριτης καὶ σαφῶς ἐσφαλμένης κατανόησης καὶ ἐρμηνείας τῆς ἔκφρασης τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου “*Corpus Christi mysticum*”, ἡ ὁποία εἶχε σοβαρὲς καὶ ἐπικίνδυνες συνέπειες στὴν κατανόηση τῆς σχέσεως Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας. Βλ. J. D. Zizioulas, “The Church as the ‘Mystical’ Body of Christ: Towards an Ecclesial Mysticism”, στί: ὁ ἴδιος, *Communion and Otherness*, P. McPartlan (ed.), T & T Clark, London 2006, σσ. 286-307· Ἰω. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιολογία μετὰ Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας ὑπὸ τὸ φῶς τῆς πατερικῆς παραδόσεως*, Ἀθῆναι 2018, σσ. 37-133, 232-293.

Hellenism and on the basis of Pauline ecclesiology, as it is depicted in the passage *Ephesus* 1, 22-23.

These terms derive from the Jewish tradition and from philosophical notions, which the Apostle Paul invests with new theological meaning in order to describe the fact of the Church, and indeed with the important expression “*body of Christ*” which he associates with the terms “*head*”, “*fullness*” and “*recapitulation*”.